

Jaarlijks beginnen met een schone lei

De betekenis van Eid al Fitr in Nederland

Colofon

Uitgave

Ipsos I&O
Piet Heinkade 55
1019 GM Amsterdam

Rapportnummer

25-013405 - concept

Datum

maart 2025

Opdrachtgever

NTR

Auteur

Martin de Bruin

Copyright

Het overnemen uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
1.1	Aanleiding	5
1.2	Representativiteit, validiteit en betrouwbaarheid	5
1.3	Disclaimer	6
2	Resultaten	8
2.1	Onderzoeksverantwoording	8
2.2	De eerste herinnering aan Eid al Fitr	8
2.3	Eid al Fitr nu	9
2.4	Het buitenstaandersperspectief op Eid al Fitr	9
2.5	Invulling van de dag(en) van Eid al Fitr	10
2.6	Maatschappelijke acceptatie van Eid al Fitr	11
2.7	Toelevens naar Eid al Fitr	14
2.8	Trends in het vieren van Eid al Fitr	16
2.9	De toekomst van Eid al Fitr	17
A	Bijlagenoverzicht	19
A.1	Enquêtevragen	20
A.2	Gespreksleidraad Eid al-Fitr/Sükür Bayrami	22
A.3	Respondentenoverzichten	25

Inleiding

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Jaarlijks vieren ongeveer een miljoen Nederlanders Suikerfeest. Nieuws & Co besteedt hier serieuze journalistieke aandacht aan tijdens de aanloop naar het feest. Ter voorbereiding bestudeert de redactie trends in bestedingen aan - en aankopen voor - het Suikerfeest. Daarnaast worden er deskundigen geraadpleegd om hun visie te geven op de ontwikkeling en beleving van het Suikerfeest. De voorbereiding wordt compleet gemaakt met een onderzoek met de centrale vraag “hoe beleven Nederlandse moslims het Suikerfeest?” Ipsos I&O heeft dit onderzoek uitgevoerd in maart 2025.

Doel is om een uitgebalanceerd beeld te geven van de ontwikkeling van het Suikerfeest en de behoeften van de mensen die het Suikerfeest vieren.

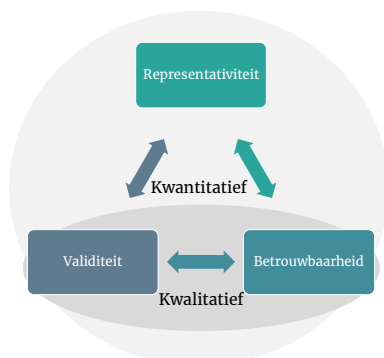
Al tijdens de eerste gesprekken bleek dat Suikerfeest een buitenstaandersterm is. De naam Eid al Fitr wordt gebruikt door Arabisch sprekende mensen en Ramadan Bayrami door Turks sprekende mensen. Ramadanfeest is een goede middenweg, maar wordt niet veel gebruikt. In het vervolg van het rapport spreken we daarom van Eid al Fitr.

1.2 Representativiteit, validiteit en betrouwbaarheid

Begin 2023 voerde Ipsos I&O een onderzoek uit voor Trouw onder Nederlandse moslims tussen de 18 en 40 jaar. Trouw was benieuwd naar de ‘leefwereld van jonge moslims’ op het gebied van religie, loopbaan/studie en liefde en relaties.

Het ging om een enquête. Moslims in Nederland zijn onvoldoende vertegenwoordigd in onderzoekspanels. Panelleden die wel aan de omschrijving voldoen zijn vaak hoger opgeleid. In het onderzoek voor Trouw is het niet gelukt om een representatief beeld te schetsen van de leefwereld van de doelgroep. Deelnemers waren én hoger opgeleid én duidelijk religieuzer dan wat op basis van CBS data verwacht mocht worden. Trouw heeft meerdere stukken aan het onderzoek gewijd, maar wel met de disclaimer dat het onderzoek niet representatief was. Trouw sprak in publicaties niet over dé Nederlandse moslim, maar over deelnemers aan het onderzoek.

In onderzoek zijn er drie belangrijke begrippen: validiteit, betrouwbaarheid en representativiteit. Bij validiteit gaat het om het stellen van vragen die bijdragen aan het onderzoeksdoel. Bij betrouwbaarheid denken veel mensen alleen aan statistische betrouwbaarheid: in hoeverre

krijgen we dezelfde uitkomsten als we het onderzoek herhalen? Maar het gaat bij betrouwbaarheid ook om het betrekken van de juiste doelgroep en de kwaliteit van de vraagstelling.

Representativiteit gaat om het betrekken van genoeg mensen volgens een afspiegeling van de bevolking. Een onderzoek hoeft niet representatief te zijn om valide en betrouwbaar te zijn.

Omdat representativiteit in het eerder aangehaalde onderzoek niet haalbaar bleek te zijn in de doelgroep Nederlandse moslims, hebben we in *dit* onderzoek gekozen voor een

combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Op deze manier kunnen we de perspectieven van de gehele Nederlandse bevolking en Nederlandse moslims naast elkaar zetten. Het perspectief van Nederlandse moslims geven wij weer op basis van kwalitatief onderzoek, het perspectief van de Nederlandse bevolking op basis van een kwantitatieve enquête. Op deze manier zijn de validiteit en betrouwbaarheid geborgd over de hele linie. En het onderzoek onder de gehele Nederlandse bevolking is representatief.

1.3 Disclaimer

Resultaten van kwalitatief onderzoek kunnen het beste worden gelezen als indicaties en niet als bewezen zekerheden. Als wij al aantallen noemen, dan is dat puur ter illustratie van de verhoudingen in de onderzoeksgroep. Wij gebruiken citaten om onze waarnemingen te onderbouwen. Citaten zijn cursief geschreven en voorzien van dubbele aanhalingstekens. Als dat voor de leesbaarheid nodig is geweest, dan zijn citaten mild gecorrigeerd (bijvoorbeeld door een woord toe te voegen als deze was weggelaten); uiteraard zonder geweld te doen aan de strekking ervan.

Resultaten

2 Resultaten

Hierna zetten we de resultaten van het onderzoek op een rijtje. Resultaten uit de enquête geven we met grafieken weer. Resultaten uit het kwalitatieve onderzoek beschrijven we en illustreren we met de schema's die we tijdens de gesprekken hebben gebruikt en met citaten.

2.1 Onderzoeksverantwoording

De kwantitatieve enquête¹ is uitgevoerd onder in totaal 1.052 Nederlanders. De dataverzameling vond plaats tussen 14 en 17 maart van dit jaar. De uitkomsten zijn gewogen op geslacht, leeftijd, politieke voorkeur, opleidingsniveau en regio en daarmee op die punten representatief voor de Nederlandse bevolking.

Voor de kwalitatieve fase hebben we acht individuele interviews uitgevoerd van 45 minuten en aansluitend 2 focusgroepen van 120 minuten met zes deelnemers per groep. De gesprekken zijn op 6 maart uitgevoerd in de interviewstudio van Ipsos I&O in Amsterdam en op 14 maart online (via MS Teams). In de selectie is een spreiding aangehouden van geslacht, leeftijd, en opleiding. In de bijlagen is een geanonimiseerd respondentenoverzicht opgenomen en een overzicht van alle vragen die we tijdens dit onderzoek hebben gesteld (in de enquête en in de gespreksleidraad voor de interviews).

2.2 De eerste herinnering aan Eid al Fitr

Om het gesprek op gang te brengen hebben we gevraagd naar de eerste herinnering aan het feest. We zien hier direct een tweedeling tussen respondenten die buiten Nederland zijn geboren en respondenten die in Nederland zijn geboren. Uit de herinneringen van de eerste groep komt een beeld naar voren van een feest dat zich voor een groot deel buitenshuis afspeelde. Familie woonde dicht bij elkaar en zocht elkaar op. Voor mensen die in Nederland zijn geboren is dit anders. Alleen al door het klimaat. Het feest speelt zich daardoor meer binnenshuis af. Doordat de familie meer verspreid is geraakt, moet er – net zoals bij Kerst – worden afgesproken waar het feest dit keer plaatsvindt.

Jeugdherinneringen zijn vaak sensorisch. We krijgen fragmenten uit de geheugens van de deelnemers aan het onderzoek mee, zoals:

- *“Iets zoetigs krijgen. Opstaan in het midden van de nacht.”*
- *“Er was enorm veel bezoek, de hele dag door.”*
- *“Het was zo speciaal. Vooral voor de kinderen. Je krijgt cadeautjes en geld van familie en vrienden. En Henna en nette kleren.”*

Het is normaal gesproken traditie dat de familie zich in de ochtend verzamelt bij de oudste persoon. Doordat een deel van de familie is geëmigreerd, verschuift dit van opa en oma naar de oudste broer of zus, neef of nicht; al naar gelang wie er maar in de buurt woont. Vervolgens wordt de rest van de familie bezocht. *“In de ochtend waren we in Nederland en in de middag in België.”*

---

¹ Zie bijlage 1

2.3 Eid al Fitr nu

Nadat wij met de deelnemers herinneringen hebben opgehaald, hebben wij een tijdlijn met ze gedeeld met als doel om de ontwikkeling in de beleving van het feest uit te vragen.

Figuur 1: Tijdlijn Ramadanfeest vroeger - nu

Het feest blijkt met zijn tijd en plaats mee te zijn gegaan. Sommige respondenten klagen dat kinderen teveel op social media zitten tijdens Eid al Fitr. Kinderen moeten er steeds aan herinnerd worden dat het feest is. Anderen spreken van een intiemer wordend feest, omdat het zich steeds meer binnenshuis en in besloten kring afspeelt. Deze ontwikkeling hangt sterk samen met de context, oftewel het land waarin het feest wordt gevierd. In landen waarin het vieren van Eid normaal en geaccepteerd is, beslaat het feest soms meerdere dagen. In landen waarin dit niet het geval is, wordt het feest vaak op één dag gevierd, waardoor het een soberder karakter krijgt: *“Vroeger vierde ik het feest groter met familie, nu is het soberder, omdat ik niet veel familie in Nederland heb. En mensen proppen alles in één dag en proberen op die ene dag zoveel mogelijk familieleden te bezoeken, omdat ze vaak maar één dag vrij krijgen.”* Een verklarende factor hierbij is de grootte van de familie. Als iemand naar een land emigreert is de familiekring meestal klein. Met het krijgen van kinderen en kleinkinderen groeit de familiekring en groeit vaak ook weer de tijd die aan het vieren van de Eid wordt besteed. Omdat families verspreid zijn geraakt over meerdere landen is er de ontwikkeling van online Eid al Fitr vieren of elkaar een goede Eid toewensen via apps zoals facetime.

2.4 Het buitenstaandersperspectief op Eid al Fitr

Wij hebben de respondenten gevraagd wat zij over Eid al Fitr zouden vertellen op het moment dat er buiten een UFO zou landen en een buitenaards wezen zou vragen wat het feest inhoudt. Het feest heeft een sterke spirituele connotatie, blijkt uit de verhalen die op deze vraag volgen. Essentieel is dat er eerst gevast wordt. Het spirituele volgt uit de vastentijd. *“Ramadan betekent dat je van zonsopgang tot zonsondergang niet eet. Dit is om te denken aan mensen die honger hebben. En het is heel gezond voor een mens. Je geeft je organen tijdens de Ramadan rust. Je keert je naar binnen, je bedenkt wat je goede en slechte daden zijn en wat je daarmee wilt doen. Verder is het ook een gezellige maand omdat je naar je familie toetrekt.”*

Bij de intensivering van de contacten met vrienden en familie hoort ook dat irritaties, ruzies en andere verschillen van inzicht moeten worden beslecht. Alles wordt tijdens Eid al Fitr vergeven en vergeten. Het feest staat vervolgens in het teken van het verbreken van de vastentijd. *“Het is een beloning voor jezelf omdat je 30 dagen lang met discipline lichaam en geest in balans hebt gebracht. Je hebt je best gedaan om te communiceren met Allah, om hem te bereiken en om negatieve gedachten uit te bannen. Eid is jezelf en anderen een cadeautje geven daarvoor.”*

In Eid al Fitr wordt gevierd dat je weer met een schone lei kan beginnen aan een nieuw jaar. Zowel de iftar (in de avond) als Eid al Fitr zijn volgens de respondenten geen besloten gelegenheden. Buitenaardse wezens zijn met andere woorden van harte uitgenodigd om deel te nemen, en niet-islamitische Nederlanders ook.

Vervolgens hebben we gevraagd of de uitleg die respondenten hebben gegeven zou veranderen op het moment dat het buitenaardse wezen zou veranderen in een archetypische, niet-islamitische Nederlander. In het algemeen zou dit de zaak niet veranderen, wordt gezegd. Wel beluisteren we typische reacties van niet-moslims tijdens de vastentijd. Bijvoorbeeld dat iemand op het werk trakteert en toch een traktatie aanbiedt aan een collega waarvan bekend is dat deze vast: *“o nee, jij mag niet, toch?”* Of dat er telkens weer wordt vergeten dat de vastentijd inhoudt dat er tijdens daglicht ook niet wordt gedronken. De uitleg over de Ramadan en Eid al Fitr aan ‘de Nederlander’ varieert aan de hand van de interesse: *“Als ik de reactie krijg van ‘dat is toch slecht voor je?’ dan vertel ik er niet zoveel over. Maar als iemand er open voor staat, dan vertel ik natuurlijk veel meer”*. De balans bewaken in het tonen van respect voor de Ramadan blijkt belangrijk te zijn: *“Ik heb ook collega’s die zich gaan verontschuldigen als ze gaan eten, maar dat hoeft niet.”*

2.5 Invulling van de dag(en) van Eid al Fitr

Het huis is de dagen voorafgaand aan het feest al versierd met slingers, ballonnen en met teksten (zoals ‘Eid Mubarak’). Het feest begint al bij het krieken van de dag. Na het opstaan volgt er een ochtendgebed. Vervolgens wordt er gewassen en wordt er feestkleding aangetrokken. Na een ontbijt gaat het hele gezin naar de moskee.

Daarna begint het bezoeken van familie en vrienden. Men groet elkaar op straat en wenst elkaar een goed of gelukkig Eid toe. Het bezoeken van relaties gaat in principe door totdat de gehele sociale kring is bezocht.

Er zijn geen vaststaande regels voor hoeveel bezoeken er worden afgelegd; het gaat er eenvoudigweg om dat er zoveel mogelijk mensen worden bezocht. Sommige respondenten geven aan dat Eid al Fitr meerdere dagen kan beslaan. Dit heeft te maken met de nabijheid van hun relaties. Zoals eerder gezegd zijn sommige families verspreid geraakt over verschillende landen. Dit leidt ertoe dat er soms meerdere dagen feest wordt gevierd in meerdere landen. Andere respondenten vertellen juist dat zij Eid al Fitr in een kleine kernfamilie vieren omdat de rest van de familie te ver weg woont. Deze worden dan op andere momenten bezocht.

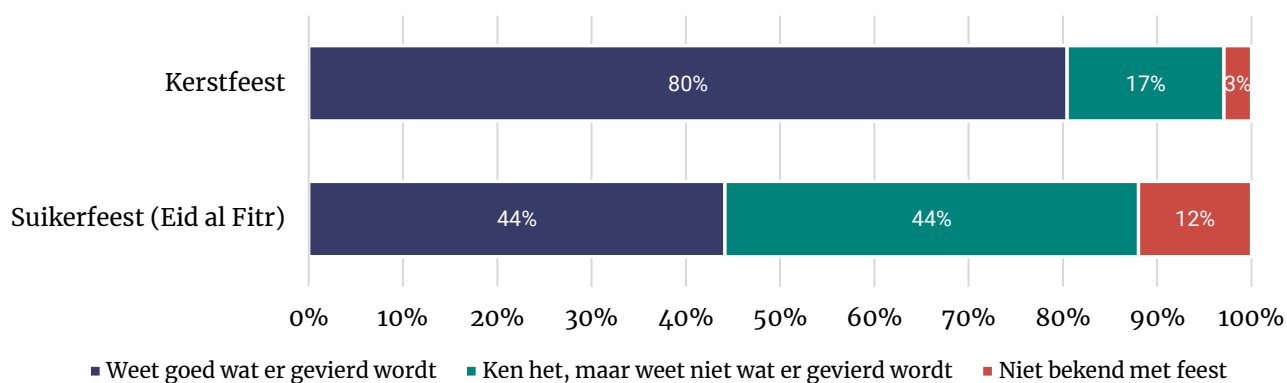
Wat we ook wel hebben gehoord is dat de familie van moeders- en vaderskant op verschillende dagen worden bezocht, net zoals bij de kerstdagen in archetypische Nederlandse gezinnen.

2.6 Maatschappelijke acceptatie van Eid al Fitr

Wij hebben in het algemeen weinig klachten genoteerd over de maatschappelijke acceptatie van Eid al Fitr. In tegendeel, respondenten hebben juist het gevoel dat steeds meer Nederlanders weten wat de Ramadan en Eid al Fitr inhoudt. Op het (vrijwilligers)werk wordt bijvoorbeeld rekening gehouden met het feit dat het pas kort van tevoren bekend wordt wanneer de viering van Eid precies zal plaatsvinden. Bij sommige werkgevers is er sprake van diversiteitsdagen. Werknemers kunnen dan kiezen of ze deze inzetten voor een dag als goede vrijdag of voor een dag als Eid al Fitr. Ook op school wordt er rekening gehouden met de Ramadan door bijvoorbeeld gezamenlijke iftars in te zetten.

Het beeld van maatschappelijke acceptatie wordt bevestigd in de enquête. Bijna alle Nederlanders (88%) kennen Eid al Fitr. Vierenveertig procent zegt zelfs “goed te weten” wat er gevierd wordt. Als we in een open vraag doorvragen naar de betekenis zegt bijna iedereen dat het einde van de Ramadan wordt gevierd.

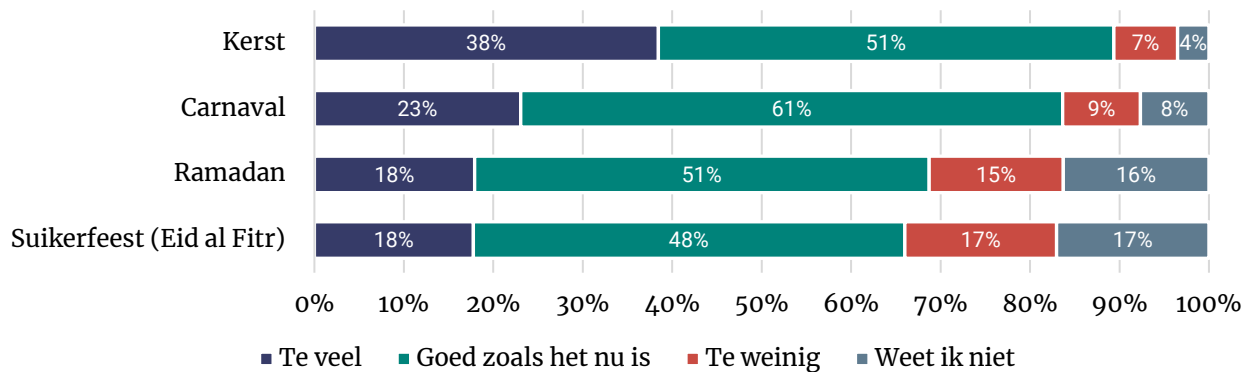
Figuur 2: Weet u wat er met het Kerstfeest/Suikerfeest (Eid al Fitr) gevierd wordt?

Qua aanwezigheid in het straatbeeld en in de winkels varieert het beeld volgens respondenten. In wijken waar meer mensen met een islamitische achtergrond wonen, is er vanzelfsprekend meer aandacht voor. Niet in de laatste plaats door de aandacht vanuit winkels. Er bestaan natuurlijk ook gebieden in Nederland waar nauwelijks mensen met een islamitische achtergrond wonen. Hier is de aandacht voor de Ramadan en Eid al Fitr uiteraard veel minder.

We zien dit terug in de enquête onder de landelijke steekproef. ‘De Nederlander’, waarvan het grootste deel buiten de hierboven beschreven wijken woont, vindt dat er eerder te veel aandacht is voor Kerst in winkels (38%), dan voor de Ramadan (18%) en Eid al Fitr (Eid al Fitr) (16%).

Figuur 3: Wat vindt u, wordt er in winkels te veel of te weinig aandacht besteed aan onderstaande feestdagen en periodes? Of vindt u het goed zoals het nu is?

Van tevoren vermoedden wij dat electorale ontwikkelingen (en meer in het bijzonder het feit dat de PVV, die anti-Islam standpunten heeft, tijdens de laatste Tweede Kamerverkiezingen de grootste partij is geworden) en internationale ontwikkelingen (en meer in het bijzonder de ontwikkelingen in de Gazastrook) een stempel kunnen drukken op de beleving van Eid al Fitr. Om dit open uit te vragen hebben we onderstaande tijdlijn voorgelegd en gevraagd of er de laatste drie jaar iets is veranderd aan de beleving van Eid al Fitr.

Figuur 4: tijdlijn Ramadanfeest met accent op de laatste drie jaar

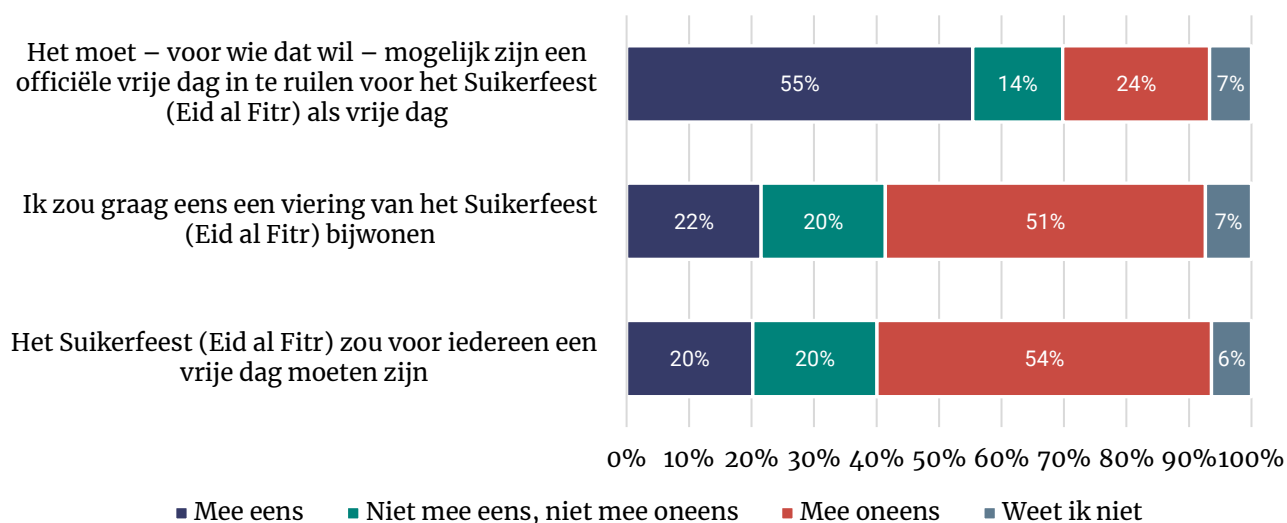

Er wordt gezegd dat het wel lijkt alsof Ramadan en Eid al Fitr de laatste jaren meer worden geaccepteerd. Dit uit zich vooral in de eerder genoemde aandacht in de winkels, maar ook in de houding van ‘de Nederlander’.

“Ik vind het hartstikke leuk om het erover te hebben. Ik heb geen gevoel van argwaan erbij. De Nederlander staat er in het algemeen neutraal in.”

Aan de andere kant is de maatschappelijke acceptatie nu ook weer niet zo ver gevorderd dat het al een officiële feestdag is. Maar respondenten signaleren wel dat er rekening mee wordt gehouden. In de enquête vinden de meeste Nederlanders (55%) het overigens wel een goed plan als het mogelijk wordt om een officiële vrije dag in te ruilen voor Eid al Fitr (Eid al Fitr). Maar men vindt niet dat Eid al Fitr voor iedereen een vrije dag zou moeten zijn (20% eens, 54% oneens). Een op vijf niet-moslims zouden graag eens een viering van Eid bijwonen. Maar voor veel mensen (51%) hoeft dit niet zo nodig.

Figuur 5: In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

Terug naar de kwalitatieve gesprekken. De PVV en de situatie in Gaza komen nauwelijks spontaan ter sprake als wij informeren naar ontwikkelingen in de laatste drie jaar die relevant kunnen zijn voor de viering van Eid al Fitr. Een enkeling noemt de negatieve ervaring dat de moskee die hij regelmatig bezoekt is aangevallen: *“Normaal voel ik me altijd heel veilig in Nederland en voelt het geaccepteerd om het feest te vieren. Maar dit jaar is de moskee aangevallen. Ik ben daarvan geschrokken. Ik heb zoiets nog nooit meegemaakt.”*

In het algemeen vinden de respondenten – nadat we hen daar specifiek naar hebben gevraagd – dat de opkomst van de PVV de viering van Eid al Fitr niet in de weg zit omdat geloven nu eenmaal een privékwesie is: *“Het is jouw geloof, niemand kan eraan komen. Het zit in je hart.”* Mocht er ooit een partij opstaan die er werk van wil maken om uitingen van religie uit de openbaarheid te weren, dan zal Eid al Fitr meer heimelijk worden gevierd: *“Ik bepaal zelf wat ik in mijn huis doe, dat gaat niemand anders voor mij bepalen. Ik merk op dit moment wel een verandering, maar ik doe daar niets mee.”*

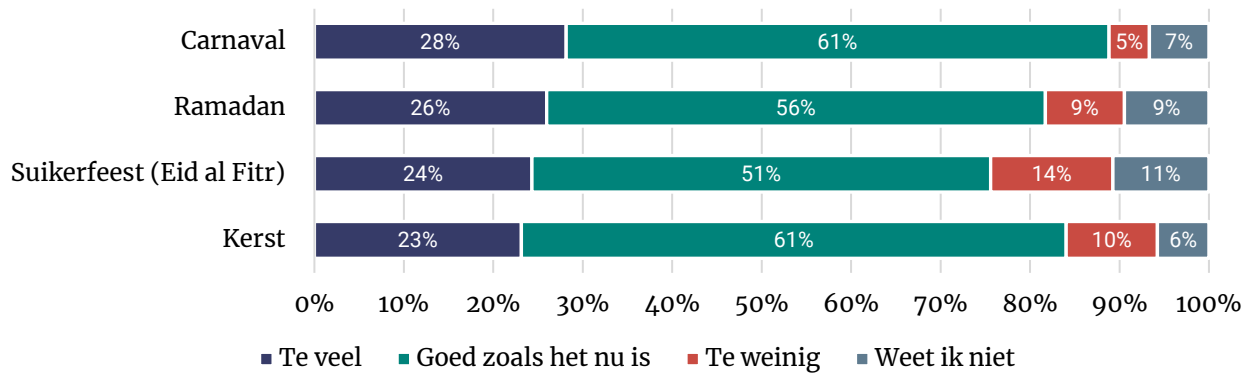
De PVV heeft natuurlijk wel invloed gehad op de mening van medeburgers over de Islam en respondenten signaleren dat wel. Dit verandert voor hen de maatschappelijke temperatuur natuurlijk wel enigszins: *“De PVV heeft voor mij geen invloed gehad op Eid. Maar wel een duidelijke verandering veroorzaakt in de mening van anderen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de zaken die in het nieuws worden besproken door mensen die zelf niet eens in aanraking komen met mensen die uit het buitenland zijn gekomen.”* Aan de andere kant geven sommige respondenten aan dat zij sowieso altijd al, dus los van de actuele politieke ontwikkelingen, voorzichtig zijn om te tonen dat zij Eid al Fitr vieren: *“Ik bedek mijn feestjurk altijd totdat ik bij de feestlocatie aankom om mezelf te beschermen tegen de blikken in het openbaar vervoer.”*

De aandacht voor Ramadan en Eid al Fitr in de media is sowieso groeiende. Niet in de minste plaats via sociale media. Maar ook in de meer klassieke vormen van media: *“Het komt gewoon voor in de media. De meeste mensen begrijpen het wel.”*

Een kwart van de Nederlanders, vinden dat er te veel aandacht is in media voor Ramadan (26%) en Eid (24%). Een kleiner deel vindt juist dat er te weinig aandacht is (9-14%). De meerderheid

vindt de aandacht eigenlijk wel goed zoals het is. De verschillen met Kerst en Carnaval zijn zeer beperkt.

Figuur 6: Wat vindt u, wordt er in de media te veel of te weinig aandacht besteed aan onderstaande feestdagen en periodes? Of vindt u het goed zoals het nu is?

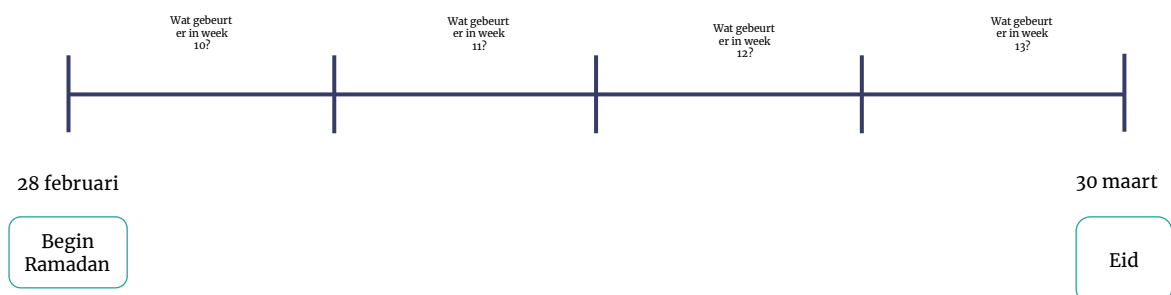

We hebben binnen de gesprekken ook nog specifiek stil gestaan bij de ontwikkelingen in Gaza. In reactie daarop vertellen respondenten dat ze daar aandacht aan besteden tijdens het vasten, want vasten is een teken van solidariteit met mensen die het moeilijk hebben. De beelden van de iftarmaaltijd tussen de puinhopen van Gazastad hebben ook impact. Tijdens de vastentijd wordt er ook geld opgehaald voor goede doelen. Er lopen momenteel initiatieven die dit geld kanaliseren naar hulp voor de mensen in Gaza.

2.7 Toelevan naar Eid al Fitr

Eerder hebben we al beschreven dat de periode van het vasten en het daarop volgende Eid al Fitr niet los van elkaar gezien kunnen worden. Maar hoe beleven mensen de weken voorafgaand aan het feest? Om hier meer zicht op te krijgen, hebben wij tijdens de gesprekken een nieuwe tijdlijn voorgelegd en gevraagd om te benoemen wat er van week tot week gebeurt.

Figuur 7: Tijdlijn van de periode voorafgaand aan Eid al Fitr

We hebben de respondenten uitgenodigd om denkbeeldig een lijn te trekken over de verschillende weken die aangeeft hoe ze zich voelen. De lijn is de eerste week nog hoog, want het begin is spannend en er moet nog van alles gebeuren. In de twee tussenweken is de lijn wat lager.

Mensen gaan als het ware een beetje op de spaarstand om zich in het vasten onder te dompelen en ook om nog energie over te hebben voor de laatste periode, waarin er specifiek naar het feest wordt toegeleefd.

Het idee van de Ramadan is om serieus na te denken over het afgelopen jaar en wat daar allemaal goed en minder goed in is gegaan. Daarnaast wordt er gedacht aan mensen die het minder hebben. Tijdens de Ramadan hebben mensen die het minder hebben nog iets minder. De ‘zakat’ is een doorlopende gift aan goede doelen die het hele jaar doorloopt, maar tijdens de Ramadan wordt er extra gegeven om de mensen wat extra steun te geven tijdens de vastentijd. Om zich goed te kunnen focussen op moraliteit en solidariteit gaan deelnemers aan de Ramadan zoveel mogelijk afleidingen uit de weg. Er wordt minder uitgegaan, gesport en naar muziek geluisterd. Ook hieraan moet een mens wennen.

“Puurheid is belangrijk om uit te stralen tijdens de Ramadan en Eid; niet alleen naar je eigen familie, maar ook op straat.”

Week 10

De eerste week is een soort ‘wenweek’, waarin het vasten en het andere levensritme soms nog wel eens moeilijk kan zijn. Het is niet zozeer de honger of dorst waaraan gewend moet worden, maar het slaapgebrek: *“Je staat dan om 4 uur ’s ochtends op voor het ochtendgebed en daarna probeer je nog even te slapen.”* Verder is het de week waarin er nog op uitgegaan wordt om kleren te kopen en een voorraad aan ingrediënten (zoals dadels, olie, bloem, of rijst) voor makkelijk te bereiden gerechten (als voorbeeld wordt harrira genoemd, maar we noteren ook loempia’s) aan te leggen om tijdens de vastentijd te gebruiken. Later in de vastentijd kan dit ingewikkelder worden omdat het energieniveau dan lager kan komen te liggen: *“In het begin zijn de maaltijden nog heel uitgebreid. Maar uiteindelijk wordt het steeds soberder. Op het laatst is het soms een broodje pindakaas.”*

Week 11 en 12

Lopende de gesprekken merken wij dat week 11 en 12 veel met elkaar gemeen hebben. De beleving van de Ramadan en het geloof kan zich verdiepen omdat het wennen niet meer nodig is. De Ramadan wordt socialer omdat men elkaar na zonsondergang opzoekt om samen de iftar te gebruiken. Vrouwelijke respondenten geven aan dat zij in deze weken overdags veel bezig zijn met koken zodat er meteen na zonsondergang kan worden gegeten.

Week 13

Eigenlijk klopt onze indeling niet, wordt gezegd. De laatste 10 dagen voor het feest wordt de aandacht verlegd naar de voorbereiding van het feest, in de zin van het versieren van het huis, het kopen van cadeautjes voor elkaar, het bezoeken van de kapper voor mannen (*“want je moet er mooi uitzien”*) en – later in deze periode – het bakken van lekkernijen. Een enkeling geeft aan dat een bezoek aan de zonnebank ook bij de voorbereidingen hoort. Het enthousiasme voor de Ramadan komt in deze week, na de dip in de vorige 10 dagen, weer een beetje terug.

“Je bereidt je voor op het feest. Je gaat mooi en nieuw gekleed, je gaat naar de kapper, je doft je op, je draagt lekkere geurtjes. Op de dag zelf ga je met familie en vrienden naar de moskee. De preek gaat over liefdadigheid en samen zijn. Na de moskee bezoeken we eerst de ouders en dan zie je de broers en zussen. We gaan samen eten, er worden cadeaus

gegeven. Dit kunnen kaarten zijn, of geld, of een eigen cadeau; alles naar eigen inzicht. Ook wat je doet met de versiering mag je zelf weten.”

Naast uiterlijke voorbereidingen wordt er ook gedaan aan geestelijke voorbereiding op het feest. In de Islam zijn er vaste gebeden, maar deze worden niet altijd helemaal ‘uitgebeden’. De laatste 10 dagen wordt er geprobeerd om de gebeden in zijn geheel uit te voeren. Eén van de nachten in de laatste 10 dagen heeft speciale betekenis: *“De nacht van 26 op 27 maart is de heilige nacht (Lailat-ul-Qadr, de nacht van de beslissing). In deze nacht werd het laatste stukje van de Koran bekend gemaakt aan de profeet.”*

2.8 Trends in het vieren van Eid al Fitr

Tijdens de gesprekken is kort stilgestaan bij trends in het vieren van Eid al Fitr en waar deze trends vandaan komen. Eerder in dit rapport is al gesignaleerd dat er verspreid over heel Nederland aandacht wordt besteed aan de Ramadan en Eid al Fitr. De intensiteit varieert alleen. In bepaalde wijken in plaatsen waarin een grotere moslimgemeenschap is gevestigd, is de Ramadan zeer aanwezig. In andere wijken is de aandacht subtieler. Niet alleen kleine gespecialiseerde winkels besteden aandacht aan de Ramadan en Eid, ook grotere winkelketens (zoals AH, Dirk, De Wibra, HEMA en H&M) doen dit. Respondenten juichen dit toe. Eén van hen geeft zelfs aan dat hij er *“vrolijker door winkelt.”*

Verder delen respondenten het volgende met ons over de manier waarop winkels en winkelketens inspelen op de Ramadan en Eid al Fitr:

- *“Als het Sinterklaas is beginnen ze ook al vroeg met pepernoten. Met Kerst doen ze ook mee. Leuk dat ze nu ook meedoen met het Suikerfeest.”*
- *“In Ermelo is er een klein pop-upschapje met wat halalproducten. Dat zetten ze daar heel groot neer. Dat straalt uit van ... we doen mee.”*
- *“Nu zie ik allemaal sterretjes en maantjes – lichtjes hangen. Dat zag ik vroeger niet, maar nu wel. Het huis versieren gebeurde bij ons vroeger niet, maar nu wel. Daar wordt nu meer waarde aangehecht. Ik vind het ook fijn dat er meer in de winkels ligt, het is makkelijker aan spullen te komen en je krijgt er ook meer zin in.”*
- *“Het is allemaal heel commercieel. Maar wel fijn dat ze het doen. Vijf jaar geleden was dat nog helemaal niet.”*
- *“Bij ons is er een Dirk (van den Broek, red.) die Ramadan Halalfood in de aanbieding doet. Dat geeft mensen het gevoel dat ze gezien worden. En je hoeft niet speciaal naar de Turkse winkel; wel makkelijk.”*
- *“Vroeger was het gewoon geld of snoep, maar nu krijgen ze (de kinderen, red.) een speciaal zakje met een Eid mubarak sticker erop.”*

Het aanbod in de winkels rondom de Ramadan en Eid al Fitr is de afgelopen jaren steeds meer uitgebreid. Voorheen was er bijvoorbeeld maar één soort dadels. En nu is er een breed assortiment; allemaal van exportkwaliteit. Naast paaskoekjes zijn er tegenwoordig ook dadelkoekjes in de winkel. Respondenten vinden dit fijn als ze Eid vieren. Ook het aanbod aan Halalworst en modest fashion (‘lange kleding’, zoals één van de respondenten het zegt) groeit: er is steeds meer beschikbaar omdat winkels inspelen op Eid.

Sommige respondenten geven aan dat zij de laatste tijd meer online aankopen doen voor Eid al Fitr. Online speelt er sowieso veel op het terrein van Ramadan en Eid. Op sociale media worden

bijvoorbeeld recepten gedeeld: *“Dingen met dadels ofzo. In mijn geval let ik vooral op gerechten”*. Daarnaast zijn er ook influencers actief rond de Ramadan en Eid al Fitr. Donny Roelvink, bijvoorbeeld, is bekeerd tot de Islam, en nu heeft hij een Ramadanvlog. Eén van de respondenten geeft aan dit te volgen: *“Ik vind het dan interessant om te zien dat mensen er niet tegen kunnen dat hij is bekeerd.”* Er zijn ook andere vloggers. Zij laten bijvoorbeeld zien hoe ze vasten. Of ze filmen in de moskee.

Sommige respondenten volgen vloggers uit Nederland, maar ook uit de Verenigde Staten of landen zoals Saoedi-Arabië. Vloggers uit een westers land vloggen vanuit een westers perspectief, zeggen zij. Specifiek voor de Ramadan en Eid al Fitr betekent dit dat je meer beelden ziet van een intieme familiesetting. Bij de vlogs uit landen zoals Saoedi Arabië speelt de Ramadan en Eid al Fitr zich meer buiten op straat af. Onafhankelijk van waar de vlog is opgenomen, is het een gevoelig punt om het geven van de Zakat te filmen: *“dat vind ik stom. Je doet het voor jezelf, je hoeft het niet aan de hele wereld te laten zien.”*

Samenvattend kunnen we stellen dat door de rol van de commercie en de online wereld Eid al Fitr zichtbaarder is geworden. Respondenten geven aan zich hierdoor gesteund en geaccepteerd te voelen in hun voorbereiding en beleving van Eid al Fitr. Een enkeling noemt dit zelfs *“een teken van respect.”*

2.9 De toekomst van Eid al Fitr

Afsluitend hebben we samen met respondenten vooruitgekeken naar hoe zij de toekomst van Eid al Fitr voor zich zien. Om het gesprek hierover te vergemakkelijken hebben we ze gevraagd om eerst een gouden scenario te schetsen, vervolgens een zwart scenario en ten slotte een realistisch scenario.

Het gouden scenario

De spanning die eigenlijk toch onderhuids wordt gevoeld rondom de viering is in het gouden scenario voorbij. Deze spanning is er op dit moment natuurlijk omdat er een dominante politieke stroming in Nederland is die de Islam en al haar uitingen afwijst.

Het zou mooi zijn als Eid al Fitr officieel erkend zou worden, wordt er gezegd. Eid al Fitr zou dan overal zichtbaar zijn. En overal zouden er in winkels koekjes en dadels worden aangeboden. Men zou er niet op worden aangekeken als er een koekje gepakt zou worden en direct genuttigd (zoals dat nu soms wel het geval is).

“Ik hoef met kerst geen vrije dag, maar ik heb hem wel. Het kan bijvoorbeeld een soort keuzedag worden. Je mag dan zelf bepalen wanneer je deze opneemt.”

Eid kan wat de respondenten in de toekomst gewoon meegevierd worden door mensen die niet gelovig zijn. Het wordt dan een soort dag van verbintenis. Maar zo'n dag moet in geen geval verplicht worden of op een andere manier opgedrongen. Het mooiste blijft het als feesten in alle vrijheid en met respect voor elkaar kunnen worden gevierd.

Het zwarte scenario

De in de vorige subparagraaf beschreven spanning gaat niet weg, maar wordt erger. Dit resulteert in het verbieden van gebeden, traditionele kleding en moskeeën omdat dit allemaal niet thuishoort in Nederland. Mensen die Eid al Fitr willen vieren, zullen moeten liegen om een vrije dag te krijgen.

Het realistische scenario

Over het algemeen zijn de respondenten niet zo pessimistisch. Ze zien de toekomst van het feest in het algemeen zonnig in. Het kan zijn dat het feest onder de invloed van sociale media en de individualisering verandert en misschien ook wel een beetje verwatert; maar het zal blijven bestaan.

“Drie jaar geleden was het ochtendgebed heel vol. Nu is de halve moskee leeg, het gevoel is een beetje weg.”

“Sociale media is een gevaar. Het kan mensen van het geloof lostrekken en dan gaat het feest natuurlijk ook minder gevierd worden. Kerst wordt altijd wel gevierd omdat het een officiële vrije dag is. Met Eid heb je dat minder.”

“Ik denk niet dat het de slechte kant uitgaat. En het zal ook niet heel erg veranderen. Het feest zit nu namelijk in de ‘sweet spot’ van respect en acceptatie door de buitenwereld”

“De veranderingen gaan niet heel snel, maar ze zijn er wel. Ik kan bidden op werk, ik kan wel later beginnen en kan ook in de avond werken. Ik was vorig jaar in mijn team de enige die vastte en toen heeft het hele projectteam een hele dag meegedaan en daarna zijn we samen uit eten gegaan.”

Daarbij vinden respondenten het gewoonweg ook niet geloofwaardig dat er in een land als Nederland restricties zouden komen op het beleven van een bepaalde godsdienst.

“Ik heb er geen negatief beeld van. Nederland is een tolerant land.”

“Politiek kan van alles gezegd en gedaan worden, maar dat heeft weinig invloed op hoe Eid wordt gevierd.”

“Meestal vieren we het toch al thuis. Dus als het buiten niet mag dan doe je dat niet. Maar in je eigen huis mag je doen wat je wilt. Het zit in het hart. Dus politiek en maatschappelijke verdraagzaamheid heeft daar geen invloed op. Regels respecteren we, maar thuis vieren kan altijd.”

Vrij krijgen voor Eid al Fitr is lastiger als de feestdag wordt afgestemd op de maanstand. Voor Nederlanders met Turkse wortels geldt dit niet, want bij hen is het feest op een vaste dag. Voor de anderen geldt dat het pas kort van tevoren duidelijk wordt wanneer het feest precies gevierd zal worden. Dit blijkt een lastig fenomeen in de afstemming met de werkgever. Er wordt gehoopt op toenemende flexibiliteit bij werkgevers.

A Bijlagenoverzicht

1. Enquêtevragen
2. Gespreksleidraad
3. Respondentenoverzicht

A.1 Enquêtevragen

Tot slot, een paar vragen over religie en religieuze feesten.

VS1a. Ziet u zichzelf als religieus? Zo ja, tot welke religie rekent u zich?

Max twee

- Moslim
- Protestant
- Katholiek
- Jood
- Boeddhist
- Hindoe
- Spiritueel
- Anders gelovig
- Niet gelovig
- Weet ik niet/zeg ik liever niet *exclusive

S1b. Weet u wat er met het Kerstfeest gevierd wordt?

- Ik weet goed wat met het Kerstfeest gevierd wordt, namelijk _____
- Ik ken het kerstfeest, maar weet niet wat ermee gevierd wordt
- Ik ben niet bekend met het Kerstfeest

S1c. Weet u wat er met het Suikerfeest gevierd wordt?

- Ik weet goed wat met het Suikerfeest gevierd wordt, namelijk _____
- Ik ken het Suikerfeest, maar weet niet wat ermee gevierd wordt
- Ik ben niet bekend met het Suikerfeest

S2. In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

- Het Suikerfeest zou voor iedereen een vrije dag moeten zijn
  - Het moet – voor wie dat wil – mogelijk zijn een officiële vrije dag in te ruilen voor het Suikerfeest als vrije dag
1. Helemaal mee eens
  2. Mee eens
  3. Niet mee eens, niet mee oneens
  4. Mee oneens
  5. Helemaal mee oneens
  6. Weet ik niet

S3. Wat vindt u, wordt er in de media te veel of te weinig aandacht besteed aan onderstaande feestdagen en periodes? Of vindt u het goed zoals het nu is?

- Ramadan
- Kerst
- Suikerfeest
- Carnaval

1. Te veel
2. Goed zoals het nu is
3. Te weinig
4. Weet ik niet

S4. Wat vindt u, wordt er in winkels te veel of te weinig aandacht besteed aan onderstaande feestdagen en periodes? Of vindt u het goed zoals het nu is?

- Ramadan
- Kerst
- Suikerfeest
- Carnaval

1. Te veel
2. Goed zoals het nu is
3. Te weinig
4. Weet ik niet

A.2 Gespreksleidraad Eid al-Fitr/Sükür Bayrami

Hoofdvraag:	<i>Hoe vieren mensen het feest en is dat anders dan voorheen?</i>
Deelvragen:	<i>Wat betekent het feest in het leven van de deelnemers en is de betekenis in de loop der tijd veranderd?</i> <i>Hoe leven mensen in de weken voorafgaand aan het feest ernaar toe? Hebben zij vaste gewoonten, activiteiten en zijn deze veranderd in de loop der tijd?</i> <i>Hoe kijken mensen aan tegen de toekomst van het feest?</i>
Opzet:	8 individuele diepte-interviews (IDI) van 45 minuten op locatie (6 maart van 13:00 – 20:00) 2 focusgroepen (FG) van 2 uur met 6 deelnemers online (14 maart 11:00 – 13:00 – vrouwen + 19:00 – 21:00 - mannen)
Benodigheden:	Tijdslijnen – deelnemers moeten pen en papier in aanslag hebben
Interviewer:	Martin de Bruin & Roos Thijssen
Notulist:	Bo Verstegen

-
- I. Opening** **IDI: 5 min – FG: 15 min**
- Welkom
  - Voorwaarden voor gesprek: anonimiteit – goede antwoorden bestaan niet - [in groep: het gaat om interactie, ga op elkaar in maar respecteer elkaar en geef elkaar de ruimte]
  - Opnamen – meekijkers (Nieuws & co, notulist Bo + de mensen van een journalistiek programma van de NTR dat aandacht wil besteden aan Eid al-Fitr/Sükür Bayrami)
  - We gaan het de komende tijd [IDI: 45 minuten/tijd FG: 2 uur] hebben over Eid al-Fitr/Sükür Bayrami
  - Moderator stelt zichzelf voor en zijn eerste herinnering aan Eid al-Fitr/Sükür Bayrami, vervolgens doen respondenten hetzelfde. [INT: maak notities: naam – herinnering]
- II. Betekenis Eid al-Fitr/Sükür Bayrami** **IDI: 10 min – FG: 30 min**
- [INT: laat de tijdslijn I zien]: in hoeverre is er iets veranderd als je jouw eerste herinnering aan het feest vergelijkt met de manier waarop je het nu beleeft? [INT: in de groep: schrijf het eerst op in steekwoorden voordat je antwoordt]
    - ⇒ Welke plek neemt Eid al Fitr/Sükür Bayrami op dit moment in jouw leven in?
    - ⇒ In hoeverre is die plek voor jou veranderd over de tijd heen?

- Stel, wij zitten hier aan tafel voor Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami. Buiten landt er een UFO. De buitenaardse wezens bellen aan, jij laat ze binnen. Ze komen de kamer binnen, ze zien ons zitten en vragen via hun vertaalcomputer als eerste wat wij aan het doen zijn. Wat zou je dan allemaal vertellen over Eid al-Fitr/Sükür Bayrami? [INT: in de groep: schrijf het eerst op in steekwoorden voordat je antwoordt]
- Stel dat er geen buitenaardse wezens landen, maar (witte) Nederlanders langslopen. Ze bellen aan en jij laat ze binnen. Ze komen de kamer binnen, ze zien ons zitten en vragen wat wij aan het doen zijn. In hoeverre zou je dan hetzelfde vertellen? Wat zou je eventueel anders doen? [INT: in de groep: schrijf het eerst op in steekwoorden voordat je antwoordt]
  - ⇒ Hoe vier jij/vieren jullie zelf Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami?
    - En wie of wat heeft er allemaal invloed op de manier waarop je/jullie het feest viert/vieren? [INT: indien nodig voorbeelden noemen: influencers, leeftijdsgenoten, mensen in de Moskee] + [indien nog nodig] in hoeverre voel je je vrij om het feest op je geheel eigen manier te vieren?
  - ⇒ Als je de status van Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami vergelijkt met de status die kerst heeft in Nederland; wat valt je dan op + [en wat vind je ervan]?
  - ⇒ Hoe bekend zijn (witte) Nederlanders in het algemeen met wat Eid al-Fitr/Sükür Bayrami inhoudt?
  - ⇒ In hoeverre is het in Nederland volgens jou maatschappelijk geaccepteerd in Nederland om Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami te vieren?
    - [INT: indien nog nodig voor de werkenden]: in hoeverre wordt er op jouw/jullie werk rekening gehouden met Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami?
    - [INT: laat tijdlijn II zien]: en is er ten opzichte van 2 á 3 jaar geleden iets veranderd aan de plek/het belang van Eid al-Fitr/Sükür Bayrami in jouw/jullie leven? [INT, indien ja: waardoor komt dat? | indien nee/als het niet ter sprake komt: 'prikken' met: hebben actuele ontwikkelingen zoals de oorlog in Gaza of de manier waarop de grootste politieke partij van dit land zich uit over de Islam nog invloed op de manier waarop jij/jullie het feest beleven?]

III. Naar Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami toelev

IDI: 15 min – FG: 35 min

- Ik wil graag nog iets dieper ingaan op het feest. Ik heb begrepen dat met Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami het vasten (de Ramadan) wordt 'gebroken' en dat er een aantal activiteiten zijn verbonden aan het feest. Welke activiteiten zijn er voor jou persoonlijk verbonden aan Eid al-Fitr/ Sükür Bayrami? [INT, voorbeelden van activiteiten zijn: moskeebezoek op de eerste ochtend, de 'zakat' (gift aan armen), familiebezoek, feestelijke gerechten, cadeaus, feestelijke uitdossing, naar een preek van de imam met het hele gezin, elkaar omarmen en vergeving ruzies en fouten] [INT: in de groep: schrijf het eerst op in steekwoorden voordat je antwoordt]
  - ⇒ Hoeveel dagen vieren jullie Eid al-Fitr/Sükür Bayrami?
  - ⇒ Ik kan mij goed voorstellen dat een feest, zoals jullie dat hier beschrijven niet vanzelf van de grond komt. [INT: laat de tijdlijn zien]: daarom de vraag wat er allemaal gebeurt in de weken voorafgaand aan het feest? [INT: eerst spontaan iets roepen]
  - ⇒ Ik loop de tijdlijn even met jullie af [INT: laat tijdlijn III zien, begin met 'begin Ramadan' en vraag]:
    - Hoe voel je je in het algemeen op dit moment/in deze week?
    - Wat gebeurt er op dit moment/in deze week?

- Wat voor ingrediënten/kleren/eten/drinken komen er bij kijken, wanneer wordt ervoor gezorgd dat het in huis is, wie zorgt ervoor en waar wordt het gekocht?
- Wat is er bijzonder van dit moment/in deze week?
- [INT: *alleen bij de weken*]: Als je een bijnaam zou moeten bedenken voor deze week; welke bijnaam zou dat zijn? [INT: *in de groep: schrijf het eerst op voordat je antwoordt*]
- ⇒ [INT: *Loop zo de hele tijdlijn door*]
- ⇒ [INT: *als je bij het feest bent aangekomen*]: als je nou een lijn zou trekken van hoogtepunten en dieptepunten in deze periode; hoe zou je hem dan tekenen [INT: *volg wat de deelnemers zeggen en maak voor jezelf een samenvattende tekening die je nog eens voorlegt ter verificatie, vraag vervolgens om toelichting van de hoogte- en dieptepunten*]
- ⇒ We keken daarnet terug naar je eerste herinnering van het feest. In hoeverre zijn de voorbereidingen en je beleving van deze tijd van het jaar veranderd in jouw leven?
  - In hoeverre is het jullie opgevallen dat grote winkelketens langzaam aan steeds meer zijn gaan doen aan Eid en Ramadan? + Wat vinden jullie daarvan?
  - Hoe doen jullie inspiratie op voor ingrediënten/kleding/parfum etc. om het feest aan te kleden +/- voor cadeautjes?
    - In hoeverre spelen digitale mogelijkheden/influencers hierbij een rol?
    - In hoeverre spelen de thema's gezondheid / goed zorgen voor jezelf / duurzaamheid een rol bij de aankopen die je doet tijdens Ramadan of voor Eid?

IV. De toekomst van Eid al-Fitr/Sükür Bayrami

IDI: 10 min – FG: 30 min

- Stel dat je met een tijdmachine kunt reizen naar de toekomst. Er zijn dan meerdere scenario's: een gouden toekomstscenario & een zwart toekomstscenario.
  - ⇒ Laten we beginnen met de gouden toekomst van Eid al-Fitr/Sükür Bayrami in Nederland. Laat je fantasie de vrije loop: hoe zou die toekomst eruit kunnen zien? [INT: *in de groep laten brainstormen: losse woorden zeggen is al genoeg, schrijf ze op en bespreek ze nadat de brainstorm is 'opgedroogd'*]
  - ⇒ Laten we ook eens kijken naar de zwarte toekomst van het feest in Nederland. Laat je fantasie de vrije loop: hoe zou die toekomst eruit kunnen zien? [INT: *in de groep laten brainstormen: losse woorden zeggen is al genoeg, schrijf ze op en bespreek ze nadat de brainstorm is 'opgedroogd'*]
- Maar serieus; wat denken jullie dat er in de toekomst werkelijk zal veranderen aan het feest? [INT: *in de groep: schrijf het eerst op in steekwoorden voordat je antwoordt*]
  - ⇒ Neigt jouw antwoord meer naar het gouden of naar het zwarte scenario? Waarom?

V. Afsluiting

IDI: 5 min – FG: 10 min

- Dank voor het gesprek!
- Heeft iemand nog een opmerking of een vraag?
- Ruimte voor (maximaal 3) vragen van de meekijkers
- Afsluiting

A.3 Respondentenoverzichten

Tabel 1. - Respondentenoverzicht individuele diepte-interviews 6 maart

	Gender	Leeftijd	Opleiding
13:00	man	49	mavo
13:45	man	35	hbo
14:45	vrouw	55	havo
15:30	vrouw	45	mbo-3
16:30	vrouw	33	vmbo
17:15	vrouw	19	mbo
18:30	man	23	vwo
19:15	man	57	wo

Tabel 2. - Respondentenoverzicht focusgroepen 14 maart

Groep 1	Gender	Leeftijd	Opleiding
1	vrouw	18	mbo-2
2	vrouw	35	hbo
3	vrouw	46	hbo
4	vrouw	28	hbo
5	vrouw	47	mbo-3
6	vrouw	51	mavo
Groep 2	Gender	Leeftijd	Opleiding
1	man	49	mbo-2
2	man	53	mbo
3	man	46	hbo
4	man	28	mbo
5	man	24	mbo
6	man	28	hbo

Contactgegevens

Ipsos I&O Enschede

Zuiderval 70

Postbus 563

7500 AN Enschede

053 - 200 52 00

KVK-nummer 08198802

info@ioresearch.nl

www.ioresearch.nl

Ipsos I&O Amsterdam

Piet Heinkade 55

1019 GM Amsterdam

020 - 308 48 00

info@ioresearch.nl

www.ioresearch.nl